

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Юрій Косач

ДЮНКЕРК
•
РУБІКОН
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
•
ДЕНЬ ГНІВУ

Харків
«ФОЛІО»
2024

I

Наша Пані Парижа¹ вартою стояла над містом. Вгору здіймались її потужні вежі над громадами гостроверхих домів, над островом св. Людовика й співали тишу глибокого неба. Воно було погоже й чисте, дзвінке, як і китяги зір, що лили срібло в чорне плесо ріки.

Тільки демони правили тієї пустельної ночі своє діло. Заховані за кам'яні фалди шат ясної Діви, за вежі й карнизи собору, хитро притаївшись над порталами, роздирали свої недобрі пащі злосливим посміхом. Причавлені каменем, рвались з-під нього на землю, витягаючи в темінь зеленкаві, запліснілі шиї. Але сповзти не могли — камінь їх в'язнив. Інші спирались на кістясті лікті, складали свої кажанячі крила, дивились у низ, шкірили свої роти мавп, ехиден, песиголовців до незмірного тілища відьми — чорних фасадів кам'яниць. Безгучно реготались, позіхали. Тільки поночі жили ці почвари мертві, за дня, що шмагав їх променем і зачакловував їх у їхньому гемонському, несамовитому корчеві. Тоді сахались і ціпеніли там, на верхів'ях, знаком таємничої ночі, що неодмінно на радість їм наступить, не одганяючись навіть од довірливих сизих голубів, які шугали повз них забавляючись луною пустельних склепінь.

Лункі були кроки тієї людини, що третьої ночі місяця серпня 1646 року Божого йшла попід Нашою Панею Парижу. Ішла вона од церкви Різниці Св. Якова, повернувши з мосту Виміни до

¹ *Нотр-Дам де Парі* — собор Паризької Богоматері.

палацу Права й вулиці св. Бартоломія. На мості ця людина високої постави, в довгій чорній киреї й капелюсі, низько насуненім на чоло, стояла й поглядала вниз, на біг вод. Так само спинилась вона на розі вулиці св. Бартоломія й Шклярів, а тоді тільки подалась новою вуличкою св. Геноефи, під кафедру. Людина дивилась угору, на зорі.

Що вона там бачила, чого вона там шукала?

Сіріус, Волосожари, Вега, Арктур, Альдебаран, Регуль, Антарес¹, розцвітали там у висотні мерехтливими, розпливчастими гронами, холодні зіниці їх спокійно дивились на землю й ніхто не збагнув би їх одвічної мовчазної тайни, їх тихого срібного шепотіння. Може якраз під одного з зірок Сіріусового сузір'я народилась людина в довгій киреї? Може якраз, переборовши тайну одвічного, слухала, що шепоче їй пристрасна, далека зоря, і радилась в неї про завтрашній невідомий день? Зір радились усі.

А може шукав на Алконості дивних плям, що так суґубо заважили на цьому непевному році. Їх оголосив мандрівний астролог у Мінстері, про них писав п. д'Аво й складав на них млявість переговорів із імперцями. Сторонники кардинала винуватили ці плями, розважаючи невдачі італійської кампанії. Адмірал бо Браже в констеляції Альконоста вийшов із Тулону.

Отож невідомо, чому глядів високий самітній чоловік на зорі. Глядів недовго, бо вмить його кроки залунали в тіні собору й химери повернулись до нього своїми ехидними мармизами, готові скорчити препогану гримасу, що од неї вагітні жінки раніше речинця приводили горбанів, кривків і шестипалих покручів із мишачою шкуркою на щоці.

Мандрівець не побачив цієї гримаси, він ішов міцно задуманий, похиливши голову й не зробив навіть рукою хреста, щоб одігнатись од бісів, як це треба завжди зробити кожному доброму християнинові. Можна було проте запідозрити в ньому одного

¹ Сузір'я.

з тих циніків та блюзнірів, що останньо розпаншувались у Парижі — нараховувано їх, за коадьютором¹ архієпископа, несповна п'ятдесят тисяч. А могло бути, що людина просто замислилась і не завважила, що минає собор, не здоровлячи святої Діви.

Так чи інакше навісна химородь швидко стратила його зо своїх каправих очей — він звернув на вуличку св. Марини, а потім подався до гори заулком св. Агана; там його кроки й затихли.

Стояла ніч. На вежах давно вибило одинадцятую годину й кожний шануючий себе громадянин, обертався на м'якім своїм ложі, щиро посміхаючись до чарівних з'яв у сні, не менш щиро хропів і будив своїм дужим хропінням молоду жону. Жона зітхала й уже до ранка не могла заснути — душна була та серпнева ніч любашна. І тому у вікнах деяких поверхів бовваніли білі плями несонних міщанок, які зітхали, відводячи заздрісними очима якогось бравого мушкетера з військового дому його Королівської Величності, добродія вусатого й дебелиого з острогами, що здались би й на велетня, який обгорнувши широченним плащем свою любку відводив її до дому та розповідав по дорозі про чуда саптентріонових країн² та чарівниць із Трансільванії. Любка дзвінко сміялась і її сміх ранив болюче незаспокоєних дружин опецькуватих бакалійників чи сімдесятилітніх нотарів.

За парою закоханих, за вусатим мушкетером і легкодухою його коханкою пробігав заулком худорлявий бакалавр у своїй чорній киреї, біг із Маре на той бік ріки, на вулицю де ля Гарп, де достойний доктор усього права давав йому за кілька екю затишний куток у шпихлір³, овсяну лемішку й всю премудрість своєї предовгої юридичної практики та заковик закону. Спізнений бакалавр біг знаючи, що патрон чекає на нього з готовою орацією й зо сумом стверджуючи, що нинішня вечеря його без вороття майнула у вічність.

¹ *Кoadьютор* — правонаступник вищого духовного наставника.

² Північні.

³ *Шпихлір* — комора.

Проходили ще рідкі в цій стороні міські алебардисти-стражники, позіхаючи способом, який нагадував ричання лева; волочили за собою алебарди й, як звичайно, кляли ніч, чорта й перебуваючого в той час доволі далеко міністра ЙВ короля Іспанії, що чомусь прийшов на гадку в таку пізню годину.

А так було тихо й темно в тих заулках, коли не лічити єдиної ліхтарні, що самотньо блимала в далечині на вильоті невеликої вулички Брами Св. Ляндрі, скупі й несумлінно освітлюючи сонні кам'яниці міщан та цю всю дільницю, що пахла перегорілою цибулею та тим неприємним духом, що властивий змістові хатніх горщиків, які виливають за потребою на вулицю з вікна, іноді просто на голову Богу духу винним мимохідцям.

Проте нашому мандрівцеві ще досі нічого не загрозило з вікон мовчазних домів. Він ішов своєю дорогою, простуючи як видно знов до ріки, мірно розбиваючи луну кроків об окуті залізом брами кам'яниць, не звертаючи ніякої уваги на рідких зустрічних. Та й на нього ніхто не оглядався крім бакалавра, що обернувшись у бігу, поковзнувся на цибуляній лусці та впав просто в баюру з неприємним запахом. Ця подія проте тільки розвеселила хвацького юриста, бо в ту мить він нагадав собі незвичайно кумедну подію з Филипом, сином Людвика Грубого, що в часи, коли ще Париж цілковито не знав декретів про чищення вулиць, їдучи конем здовж вулиці Мартруа, був перевернений здоровенним кнуром у калюжу, скупався по шию, а що це був прикрий час паризької зими схопив запалення легенів і вмер. Про це так каже хроніка: «Hunc in Parisiis equitantem in medio vie S. Johannis porcus anticipavit per quem equus eius cespitans cecidit, ipse vero sub equo collisus expiravit»¹. В цій події нічого не було веселого, навпаки безліч сумного, але бакалавр із притаманною молодим людям безтурботністю голосно зареготався й довго реготався

¹ Він їхав верхи на коні, посередині вулиці св. Йогана вискочив перед ним кабан, через якого його кінь, спіткнувшись, упав, а він, придавлений конем, помер.

ще зникаючи з очей нашому суворому мандрівцеві в проваллі заулка Св. Агана.

Жовті видми світел самотньої ліхтарні впали на постать мандрівця — він якраз ішов туди. Висока тінь його відразу плигнула на поверхи хрещатих домів і там росла аж до стріхи, чудернацька й пелехата. Криси капелюха не сховала обличчя перед світлом. Це був ще молодий чоловік, смаглявий і худий із прикрим носом кречета, з невеликими вусиками й борідкою. Лице його холодне й спокійне обрамлювали чорні кучері підтяті за вухом. Лице те знало вітри й сонце, воно могло бути лицем морця й вояка. Воно здавалось січене з відламка сірої морської скелі оббиваної ненастанними хвилями. Воно було тверде.

А втім тупіт ніг, гомін і крик «допоможіть!», смагнули тишу.

Наша Пані мовчазно височилась над домами, її ніщо не зворушувало. Доми легко сколихнулись і знов застигли, у лосняках заграв зловісний вогник, одбиваючи світло ліхтарні прикованої до рогу. Звідусіль повзли моторошні тіні, припадали до землі, знічев'я зривались і втікали в темінь закапелків.

Мандрівець, пристанувши було на мить, відкинув полу плаща й поклав долоню на рукоять рапіра, що висів при боці в нього, схожий на довге осине жало, кусюче й тонке.

— На Божі рани, допоможіть, забивають!..

Звичайно, кричала людина. Цей крик так би й потах у теміні й тиші. Хоч останні королівські декрети, засуджуючи якнайстрогіше галабурди¹, бешкети й бійки, закликали водночас людність Парижа приходити з допомогою пошкодженому й видавати винного праву, наказували всім, хто коли-небудь у яку-небудь пору дня й ночі почує крик «на поміч», вибігати зо зброєю на відсіч — нікому не хотілось непокоїтись і спішити з допомогою. Тучний міщанин, почувши крик, вважав далеко доцільнішим залишитись під теплістю перини, а в остаточному випадку сховавшись за дебелу жону стежити із-за завіски, чим скінчиться галабурда.

¹ Галабурда — безпорядки.

Стражники, ті спокійно продовжували свій обхід, прямуючи звичайно до «Великої Голови», що була одкрита цілу ніч для нешляхетноуродженої голоти, для підміських огородників, які ранню звозили ярину.

Чоловік у плащі піддав кроку.

За рогом вулиці, на кілька кроків біля ліхтарні, під брамою будинку кількох людей билось з невисоким чоловічком у вишневому плащі. Без сумніву це був якийсь шляхетноуроджений. Другий — видно його лакей, довгий як тика, білявий чвалай¹, обскочений напасниками навіть не боронився, а перекосивши од жаху обличчя йолопа, безнастанно кричав і кликав на поміч, трясучись усім тілом, блідий як пергамент.

— Самчик — дурню, не давайся — гостро гукав йому його пан відбиваючи з завзяттям ворожі шпаги, — де твої пістолі, тупице?

Але по Самчику було видно, що він не знає не тільки, де його пістолі, але що в тій хвилині він забув взагалі як називається його рідна мати, як зветься він самий та після яких свят іде свята Трійця. Два велетні з кулаками величиною голови немовляти, із добрим дрюками та еспадронами, видно, парні, яким позбавлення життя людини коштувало назагал стільки ж само зусиль, скільки їх треба затратити на задавлення двома пальцями блощиці, виявляли непоборене бажання заткнути раз на завжди пельку переляканої тупиці.

— Нехай покричить, Жовте Череве, — крикнув збір із шрамом поперек лица атакуючи дворянина (він очевидно був тут старшим) — покричить і перестане, все одно ніхто не прийде його рятувати...

Але Жовте Череве не втерпів і смальнув кулаєм Самчика під око, так що там відразу з'явилась шишка й фіолетова пляма, а сам чвалай немилосердно вівкаючи звалився як довгий на землю.

¹ Чвалай — неотеса.

Дворянин одважно одбивався од збірів. Було їх четверо на нього одного, здоровенних і міцних шуй¹, що скрививши свої обличчя голодних бродячих собак старались досягнути його своїми веретелами. Дворянин мав за собою браму; плаща він обкрутив довкруги руки кілька разів, творячи таким чином рід щита, орудував незле рапіром. Піт котився по його тучнім обличчі. Кляв сердито й безпересталі. Але не допускав до себе досі ані одного поштовху.

Наш мандрівець з'явився тут саме вчас. Збір із шрамом подвоїв зусилля, прикликав до помочі Бельзебуба і п'ятсот чарівниць із Руану та заохочуючи товаришів грубою калиткою шляхетноуродженого, торкнув його в рам'я.

— Що тут діється? — спитав мандрівець мовою, що в ній виразно чувся чужинецький акцент, — хочу знати якого біса ви хочете од цієї людини, напастуючи її такою купою?

Лахмай, Жовте Череве, коливаючись на коротких ногах, підійшов до нього зовсім близько й дихнув гидким духом гнилих зубів.

— А що тобі до того? Проходь чоловіче, куди маєш іти поки цілі кості.

Дзвякіт шпаг розбивав хмуре скупе світло ліхтарні. Шпаги висовувалися із теміні злучими срібляними гадючками й сичали в світлі. Мандрівець побачив довкруги себе роз'юшені брудні пики, змережані синяками й пухлинами, поперетинані старими й ще свіжими близнами², що сочилися і ятрились, не вспіваючи загоїтись; драні лахміття прикривали жовте маслаччя видатних ребер і камінь різницьких м'язів. Беззубі, неголені лица зраджували постійне приятелювання з вином і тюрмою та виглядали з нічної теміні мармизами зловісних почварних змор.

— Пане добрий, — залементував знічев'я очунявши Самчик, — ці люди напали на нас Бога духу повинних. Мого пана знають усі, ми ніколи не робили нікому кривди. Мій пан є...

¹ Шуй — шушваль; негідні, нікчемні, не варті уваги й поваги люди..

² Близна — рана.

— Замовчи ти лавуто¹, — заричав Жовте Череве й довбанув нещасливого лакея п'ятірнею, — бий їх, клятих, не жалуй, Супе, Коваленко, Плигуне!

Суп, Коваленко й Плигун — кошлаті куї², не віщуючи нічого доброго одним своїм поглядом, ринулись знов на дворянина, відштовхуючи нашого мандрівця, що за цей час проволоки, здавалось, ще не знав гаразд, що йому робити, чи мішатись в цю нецікаву халепу, чи йти своєю дорогою, як йому радив Жовте Череве.

— Бий їх, хлоп'ята!..

Мандрівець нагло виріс на три голови. Він зірвав зо себе кирею, що заважала йому, вихопив рапір звичною рукою й наодлів, лоском почав лушпачити шуй, смалити їх по головах і по марнім маслаччю.

— Добродію, — крикнув йому втішений черевань, — пробірайся до мене попід стіну, вдвох ми їх розколошматимо тут як курчат...

Весело було дивитись, як легко й зручно мандрівець періщив збірів. Він, здавалось, лише лоскотав їх кінчиком вістря. Схопив Коваленка, Плигуна й Жовте Череве й гнав їх як биків, відтісняв на середину вулиці. Шпага його співала.

Черевань збадьорів зовсім, коли побачив хвацькість несподіваного приятеля, перейшов із оборони в наступ і зайнявся Супом та довгим лахмаєм, що здається тут був найгрізнішим. Кричав притім безперестали до збитого на кисле яблуко Самчика, щоб шукав своїх пістолів. Але той упавши на землю, тільки стогнав та кликав усіх святих.

Мандрівець тяв як блискавиця. Вмить довкруги нього стало пусто — збірі сахнулись і кинулись навтеки як перепуджені трусливі щурі. Мандрівець ганявся за ними та проколював їм литки, стегна й задниці, вони вили на живіт і плювались лайкою, гублячи рясно кров.

¹ Лавута — дурень.

² Куї — розбійники.

Лахмай та Суп полишені друзями на ласку Божу та вздрівши мандрівця, що біг за ними з рапіром, кинули череваня й задумали дати їм собі дряпака. Вони чергою переплигували через непорушне тіло лебедахи-Самчика й хотіли шугнути в заулочок, коли черевань із легкістю молодика метнувся за ними, спереду ж надбій невідомий та наруч узявши їх, стягнув рапіром на землю.

— Постривай, шановний, я їм хочу притяти язика.

Черевань скочив до збірив отяжілим тигром. Вони лежали в куряві, мов кнурі.

— Шляхетноуроджений, — заричав Суп (кров заливала йому лице), — даруй це марне життя... я все скажу, не вбивай...

Шляхтич наступив кордованом¹ на ребрасте тіло й торкнув пельку шуї вістрям.

— Хто вас наслав купою на мене, ланці?..

— Супе, одно слово, а тягнутому жили живцем, — зашипів лахмай, люто виблискуючи зікрами з-під куштри.

Черевань натиснув шпагу. Суп здригнувся всім своїм довгим тілом — важив: що краще — дати потім тягнути жили чи тепер дістати в пельку крицю.

— Хто наслав?

— Скажу чесний, — проревів, — даруй!..

— Ронкалля — його милість наказав чатувати за тобою... лист якийсь триста пістолів за того листа на всю галайстру²... більше нічого не знаю.

Мандрівець, що саме підняв свого плаща з куряви та обтріпував його, думаючи було відійти, коли почув ім'я Ронкалли, стримався й допитливо глянув по череваню.

Той відняв ногу від ребер шуї та великодушно дарував обом марне життя. Вони підвелись і шкутильгаючи, згорблені подались мерщій у темінь. Тільки тоді Самчик очунав і крикаючи та стогнучи спрокволу заворушився.

¹ Кордобан — сап'ян; козяча шкіра.

² Галайстра — натовп, ватага.

ЗМІСТ

<i>Р. Радшишевський. Формування і розквіт Богдана Хмельницького «Цезаря степів» у прозі Юрія Косача</i>	3
<i>ДЮНКЕРК. Роман пригод</i>	35
<i>РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Роман.</i>	95
Слово від автора	97
I. Данцизька партія шахів.	100
II. Сарматський легіон.	121
III. Свята війна	143
IV. В сузір'ї Скорпіона	165
V. Над Рубіконом	191
VI. Кров на снігу	212
VII. Alea jacta est	247
<i>ДЕНЬ ГНІВУ. Повість про 1648 рік.</i>	275
Частина I.	279
Частина II.	444